

Een zelfrapportage-onderzoek naar slachtofferschap van geweld bij Vlaamse scholieren: een blik op de resultaten met een ethische reflectie

Evi Verdonck

*Onderzoeker van het expertisecentrum Resilient People van UC Leuven-Limburg
Vrijwillig wetenschappelijk medewerker aan het Leuvens Instituut voor
Criminologie (LINC) van KU Leuven*

Anne Groenen

*Onderzoeksverantwoordelijke van het expertisecentrum Resilient People van
UC Leuven-Limburg
Verantwoordelijke van 2shine2
Verbonden aan LINC van KU Leuven*

Sarah Van Haeken

*Onderzoeker binnen het expertisecentrum Resilient People van
UC Leuven-Limburg
Verbonden aan het Departement Ontwikkeling en Regeneratie van KU Leuven*

ABSTRACTS

Kinderen en jongeren die in aanraking komen met geweld in hun dagelijkse leven, het blijft een manifest probleem. Een goed beleid vereist een grondig inzicht in de problematiek en inbreng van de betrokkenen voor een aanpak op maat. Het Kinderrechtenverdrag stipuleert dat elke staat de nodige maatregelen moet nemen om kinderen te beschermen tegen alle vormen van geweld (art. 19) en dat kinderen het recht op participatie en vrije mening hebben, en dus inspraak moeten hebben (art. 12). Het bevragen van minderjarigen is noodzakelijk om een zicht te krijgen op de specifieke aard van de problematiek en om het hulpaanbod te optimaliseren. Dit artikel beschrijft de resultaten van een grootschalige representatieve bevraging bij 1713 kinderen en jongeren in Vlaanderen. Hun ervaringen met geweld worden in het licht van artikel 12 en 19 van het Kinderrechtenverdrag vanuit ethische invalshoek benaderd. Hoe betrek je kinderen en jongeren in een kwantitatieve bevraging over gevoelige topics? Welke ethische stappen dienen onderzoekers in acht te nemen? Waar liggen uitdagingen voor een gebalanceerde benadering?

Children's exposure to violence, it remains a manifest problem. A good policy requires a thorough insight into the phenomenon and perspectives of all parties. The Convention on the Rights of the Child stipulates the responsibility of the states to protect children against all forms of violence (Art. 19) and children's right to participate (Art. 12). A prevalence study is necessary in order to gain insight into the spe-

cific nature of violence and to optimize the support of victims. This article publishes the results of a large-scale representative survey of 1713 students in Flanders. In the light of articles 12 and 19 of the Convention on the Rights of the Child, their experiences with violence are mapped from an ethical perspective. How do you involve children and young people in a survey related to sensitive topics? Which ethical steps had to be taken into account? What are the ethical challenges?

INLEIDING

Artikel 19 van het Kinderrechtenverdrag stelt dat elke staat de nodige maatregelen moet nemen om kinderen te beschermen tegen geweld¹. Hieronder vallen alle vormen van lichamelijke en emotionele mishandeling, verwaarlozing en (seksueel) misbruik, zowel in het gezin als daarbuiten. *General Comment nr. 13* maakt expliciet dat de overheid moet zorgen voor opvang en behandeling van kinderen die hiervan slachtoffer zijn. In opdracht van Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin voerde UC Leuven-Limburg een grootschalig onderzoek uit bij minderjarigen naar het voorkomen van geweld in hun leefomgeving, namelijk het gezin, de school en de vrije tijd. Het eerste deel van deze bijdrage bevat de gehanteerde methodologie en de belangrijkste bevindingen van het onderzoek. Naast het recht op bijzondere zorg en bescherming, kent het Kinderrechtenverdrag in artikel 12 ook het recht op participatie en een eigen mening toe. Deze twee pijlers van het Kinderrechtenverdrag lijken wat op gespannen voet te staan en verdienen extra aandacht in onderzoek naar gevoelige onderwerpen. Deel twee gaat dieper in op de belangrijkste methodologische en ethische uitdagingen, die zich stellen in onderzoek met kinderen en jongeren over geweld, toegepast op het beschreven onderzoek.

1. SLACHTOFFERSCHAP VAN GEWELD BIJ KINDEREN EN JONGEREN

Slachtofferschap van geweld bij kinderen en jongeren onderzoeken, hoe doe je dat? Geweld is een complex fenomeen, dat een andere invulling krijgt afhankelijk van het perspectief van de betrokkenen, de aard van de gedragingen, de socioculturele context, de juridische en gedragswetenschappelijke benadering. Dit onderzoek peilde naar het voorkomen van diverse geweldsvormen. De uitgangsdefinitie is: “iedere situatie waarin het kind slachtoffer is van geweld van fysieke, psychische of seksuele aard, en dit passief of actief” (Adriaenssens *et al.*, 1999: 123). Deze definitie verwijst naar fysiek geweld of fysieke mishandeling, emotioneel geweld of emotionele mishandeling, grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld, verwaarlozing en getuige zijn van geweld.

1.1. METHODOLOGIE

De verschillende geweldsvormen werden gemeten aan de hand van de *International Child Abuse Screening Tool* (verder ICAST), die door de Wereldgezondheidsorganisatie

¹ Verdrag (Verenigde Naties) 20 november 1989 inzake de rechten van het kind, BS 17 januari 1992.

wordt aanbevolen. In 2010 werden de Vlaamse ICAST-vragenlijsten ontwikkeld door het Kinderrechtencommissariaat (verder KRC) in samenwerking met Kind & Samenleving (Lauwers & Van de Walle, 2010; KRC, 2011). De Vlaamse ICAST-vragenlijsten, peiland naar situaties van geweld in de thuis-, school- en vrijetijdscontext, zijn gebaseerd op de ICAST-CH (*Child Home*) en de ICAST-CI (*Child Institutional*) vragenlijsten, die zijn opgezet door *International Society for the Prevention of Abuse and Neglect* (verder ISPCAN). De aanpassingen aan de originele Vlaamse ICAST-vragenlijsten gebeurden in dit onderzoek aan de hand van drie fasen: (1) op basis van de wijzigingen die in de vragenlijst zijn doorgevoerd in 2015 door ISPCAN, (2) op basis van de feedback uit de bevraging bij kinderen en jongeren in 2010 (KRC, 2011) en (3) door middel van een update naar de huidige Vlaamse (onderwijs)context². De aanpassingen werden ter feedback en optimalisatie voorgelegd aan kinderen en jongeren, en aan experts uit het werkveld, het beleid en de academische wereld. Dit resulteerde in drie online vragenlijsten (thuis-, school- en vrijetijdsvragenlijst) die werden gescreend op gebruiksvriendelijkheid door kinderen en jongeren zelf.

De vragenlijsten peilden naar ‘hoe vaak’ kinderen en jongeren het afgelopen jaar een reeks daden of gedragingen meegemaakt hebben. Zij konden antwoorden met ‘nooit’ (0 keer), ‘één of twee keer de afgelopen 12 maanden (1-2 keer)’, ‘enkele keren de afgelopen 12 maanden (3-5 keer)’, ‘ongeveer één keer per maand (6-12 keer)’, ‘enkele keren per maand (13-50 keer)’ of ‘één keer of meerdere keren per week (meer dan 50 keer)’. Het gedrag kwam ‘ooit’ voor, langer dan een jaar geleden, was ook een antwoordmogelijkheid.

Het vragenlijstonderzoek vond plaats in 21 scholen uit het basisonderwijs en 18 scholen uit het secundair onderwijs. Binnen de scholen werden de klassen willekeurig geselecteerd aan de hand van klassenlijsten. Een totaal van 1713 leerlingen van het vijfde leerjaar tot en met het zesde middelbaar vulden de vragenlijsten in. Ondanks het groot aantal respondenten, moeten we rekening houden met het feit dat kinderen en jongeren *at random* toegewezen werden aan één van de drie vragenlijsten. Hierdoor verschillen de steekproefaantallen per context: 559 leerlingen (33%) vulden de thuisvragenlijst in, 480 leerlingen (28%) de schoolvragenlijst en 674 leerlingen (39%) de vrijetijdsvragenlijst, waarvan 209 leerlingen lid waren van een jeugdbeweging en 575 verbonden aan een georganiseerde sportclub. De steekproef bestaat uit 45,1% meisjes en 54,9% jongens. Bijna 37% van de leerlingen loopt school in het basisonderwijs, 63% zit in het secundair onderwijs.

1.2. BLIK OP ENKELE RESULTATEN

Deze bijdrage focust zich op kinderen en jongeren die minstens één keer een bepaalde vorm van geweld hebben meegemaakt het jaar voorafgaand aan de bevraging³. De tabellen geven een overzicht van het voorkomen van slachtofferschap van emotioneel geweld (vernedering en discriminatie), fysiek geweld (fysiek geweld en

² De ICAST-vragenlijsten werden vervolgens aangevuld met een module over cyberpesten op basis van de *European Cyberbullying Intervention Project Questionnaire* (ECIPQ; Del Rey *et al.*, 2015; Erreygers *et al.*, 2017). Voor meer informatie over de selectie en ontwikkeling van de gebruikte vragenlijsten wordt verwezen naar het onderzoeksrapport van Van Haeken, Verdonck en Groenen (2018) via <https://www.ucll.be/geweld-gemeten-geteld>.

³ Voor een uitgebreide rapportering van het onderzoek en de resultaten wordt verwezen naar het onderzoeksrapport.

extreem fysiek geweld) en seksueel geweld (seksuele intimidatie en seksueel misbruik) op itemniveau, dit zowel in het gezin, op school als in de jeugdbeweging en de sportclub.

Vormen van emotioneel geweld worden het meest gerapporteerd (zie tabellen 1 en 2). Beledigingen en verbale vormen van geweld komen vaak voor binnen het gezin. De klassieke gezinsfiguren met voornamelijk moeder, vader en broer worden als hoofdverantwoordelijken aangeduid, discriminatie vindt vooral plaats onder *siblings*. De moeder is vaak pleger van de vormen van emotioneel geweld, maar opvallend is dat de moeder ook als belangrijkste steunfiguur door kinderen en jongeren wordt beschouwd.

Twee derde van de kinderen en jongeren heeft zich door anderen op de school – vooral medeleerlingen – het afgelopen jaar vernederd of gekleineerd gevoeld. Vormen die frequent door leerlingen worden gerapporteerd zijn beledigingen, valselijke beschuldigingen en kwetsende uitspraken bijvoorbeeld over het lichaam. Ongeveer de helft van de leerlingen werd op school één of meerdere keren valselijk beschuldigd of beledigd. Bij 3% is dit wekelijks (niet weergegeven in tabel). Leerlingen zijn vooral hard tegen leeftijdsgenoten en duiden voornamelijk elkaar aan als pleger.

Een andere vaststelling is dat vernederingen en discriminatie ook frequent gerapporteerd worden in de vrijetijdsccontext. En vooral kinderen en jongeren met een niet-Westerse achtergrond komen hiermee in de sportclub in aanraking. In de vrijetijdsccontext wordt een volwassene – in vergelijking met de thuis- en schoolcontext – meer als pleger van emotioneel geweld aangeduid.

Tabel 1: Prevalentie slachtofferschap van vernederingen in het gezin, op school, in de jeugdbeweging en in de sportclub, het afgelopen jaar (%)

	Gezin (N=559)	School (N=480)	Jeugdbeweging (N=209)	Sportclub (N=575)
Gaf iemand je de schuld van iets dat deze persoon zelf gedaan had?	25,7	38,1	18,9	17,9
Beledigde iemand je door jou bijvoorbeeld dom, lui of lelijk te noemen?	25,6	42,2	18,7	16,5
Riep iemand luid of agressief tegen je, op een manier die je bang maakte?	25,6	26,4	20,6	17,1
Negeerde iemand je, waardoor je je slecht voelde?	14,4	34,9	19,8	18,0
Deed iemand je beschaamd of verlegen voelen waar anderen bij zijn, waarover je je nog altijd slecht voelt?	10,5	23,6	10,9	9,7
Zei iemand tegen je dat je beter dood zou zijn of dat je beter nooit was geboren?	10,1	20,1	8,4	5,6
Pikte iemand je spullen of maakte iemand opzettelijk je spullen kapot?	5,6	17,1	4,4	7,5
Dreigde iemand je voor altijd te verlaten of in de steek te laten?	4,2	11,5	5,0	2,4

Tabel 2: Prevalentie slachtofferschap van discriminatie in het gezin, op school, in de jeugdbeweging en in de sportclub, afgelopen jaar (%)

	Gezin (N=559)	School (N=480)	Jeugdbeweging (N=209)	Sportclub (N=575)
Sprak iemand op een kwetsende manier over jouw lichaam?	7,4	25,5	5,9	5,6
Probeerde iemand je te beledigen omwille van je gezinssituatie?	1,5	8,0	3,9	3,6
Deed iemand je slecht en verlegen voelen omdat je weinig geld hebt of omdat je sommige dingen niet kan kopen?	2,3	6,8	2,5	3,3
Heeft iemand kwade geesten tegen je opgeroepen?	1,5	5,4	3,4	3,7
Sprak iemand op een kwetsende manier over je huidskleur, geslacht, geloof of cultuur?	1,5	11,5	5,9	5,6
Zette iemand je apart van andere kinderen om je slecht of eenzaam te doen voelen?	1,3	9,8	6,5	4,6

Opvallend is dat de school een broedplaats is voor ruzies, conflicten en fysiek geweld, veelal tussen leerlingen onderling en voornamelijk bij jonge leerlingen (zie tabellen 3 en 4). De grote meerderheid van leerlingen komt het afgelopen jaar één tot twee keer in aanraking met een vorm van fysiek geweld. Knijpen en slaan met de blote hand doen zich herhaaldelijk voor bij ongeveer 8% van de leerlingen, en 15% van de leerlingen werd meer dan twee keer het afgelopen jaar gestampt (niet weergegeven in tabel). Medeleerlingen worden vaak als pleger aangeduid voor deze gedragingen, maar ook volwassenen zijn (mede)verantwoordelijk voor feiten zoals aan het oor trekken, het weigeren van eten en/of drinken als straf, verbale agressie en het beschaamd of verlegen doen voelen. Naast moeder, vriend(in) en vader als belangrijke steunfiguren, worden ook leerkrachten aangeduid als gewenste hulpbron voor problemen die zich buiten de school stellen. Daarentegen wordt weinig beroep gedaan op platformen zoals 1712 of Awel. Een verklaring kan zijn dat kinderen en jongeren die een steunfiguur hebben, veel minder behoefte hebben aan een externe hulplijn.

Tabel 3: Prevalentie slachtofferschap van fysiek geweld en straffen in het gezin, op school, in de jeugdbeweging en in de sportclub, afgelopen jaar (%)

	Gezin (N=559)	School (N=480)	Jeugdbeweging (N=209)	Sportclub (N=575)
Deed iemand je pijn door je te slaan met de blote hand?	17,2	24,2	10,4	7,3
Deed iemand je pijn door je te stampen?	14,2	33,3	19,6	14,6
Deed iemand je pijn door je te knijpen?	14,1	27,6	8,9	10,3
Trok iemand opzettelijk aan je haar?	9,4	21,5	6,4	5,9

Tabel 3: Prevalentie slachtofferschap van fysiek geweld en straffen in het gezin, op school, in de jeugdbeweging en in de sportclub, afgelopen jaar (%) (vervolg)

	Gezin (N=559)	School (N=480)	Jeugdbeweging (N=209)	Sportclub (N=575)
Deed iemand je pijn door je te slaan met de vuist?	7,0	15,5	4,0	6,1
Trok iemand opzettelijk aan je oor?	8,1	11,5	2,5	6,1
Dreigde iemand je lichamelijk pijn te doen of te doden?	5,3	15,5	5,5	5,5
Deed iemand je pijn door je te slaan met een voorwerp?	5,1	8,3	5,9	3,6
Schudde iemand je door elkaar op een agressieve manier?	6,5	8,6	4,0	3,8

Tabel 4: Prevalentie slachtofferschap van extreem fysiek geweld en straffen in het gezin, op school, in de jeugdbeweging en in de sportclub, afgelopen jaar (% en N)

	Gezin (N=559)	School (N=480)	Jeugdbeweging (N=209)	Sportclub (N=575)
Sneed of probeerde iemand je opzettelijk te snijden met een scherp voorwerp?	1,7	2,9	0,0	1,7
Waste iemand je mond met vieze zeep of stopte die er erg pikante dingen in?	1,5	2,1	3,4	0,9
Deed iemand je in een pijnlijke positie staan of zitten?	3,1	7,9	4,0	2,6
Plette iemand opzettelijk je vingers of handen?	2,7	7,9	2,0	1,3
Sloeg iemand je in elkaar (blijven doorslaan) met de vuist of een voorwerp?	2,0	2,9	3,0	2,4
Zette iemand je opzettelijk in te warm of te koud water?	1,8	3,7	3,0	0,9
Probeerde iemand om je te verstikken of te verdrinken?	1,8	5,0	0,5	1,8
Sloot iemand je op in een heel kleine ruimte of bond iemand je vast?	1,5	2,8	2,0	0,7
Deed iemand je alcohol drinken of drugs nemen?	0,8	1,4	2,5	0,5
Gaf iemand je medicatie terwijl je dit niet nodig had (je was niet ziek)?	0,8	2,3	0,0	0,8
Zette iemand je opzettelijk buiten in de kou of hitte?	1,0	3,7	2,5	1,7
Kreeg je geen eten of drinken (vb. als straf), terwijl dit er wel was?	0,4	4,6	2,5	0,7
Verwondde iemand je opzettelijk met vuur of met een ander heet voorwerp?	0,4	3,1	0,0	1,1

Verder is het opvallend dat leerlingen op school vaker dan elders geconfronteerd worden met seksueel overschrijdend gedrag ten aanzien van een medeleerling, zoals ongewenste lichamelijke aanrakingen, kijken naar of aanraken van geslachtsdelen of ongewenst kussen (zie tabellen 5 en 6).

Tabel 5: Prevalentie slachtofferschap van seksuele intimidatie in het gezin, op school, in de jeugdbeweging en in de sportclub, afgelopen jaar (%)

	Gezin (N=559)	School (N=480)	Jeugdbeweging (N=209)	Sportclub (N=575)
Keek iemand naar jouw geslachtsdelen of borsten, terwijl je dit niet fijn vond?	1,8	5,4	1,5	1,5
Deed iemand je naar seksuele films of foto's kijken, terwijl je dit niet fijn vond?	1,0	2,5	1,0	0,8
Gaf iemand je geld of spullen om seksuele dingen te doen?	0,8	1,2	0,0	0,4
Trok iemand zijn/haar kleren uit of maakte ze los, terwijl je dat niet fijn vond?	0,6	1,8	0,5	1,5
Deed iemand je je kleren uittrekken, terwijl je dit niet fijn vond?	0,6	3,7	2,0	1,3
Deed iemand je kijken naar zijn/haar geslachtsdelen of borsten, terwijl je dit niet fijn vond?	0,4	2,1	1,5	0,9

Tabel 6: Prevalentie slachtofferschap van seksueel misbruik in het gezin, op school, in de jeugdbeweging en in de sportclub, afgelopen jaar (%)

	Gezin (N=559)	School (N=480)	Jeugdbeweging (N=209)	Sportclub (N=575)
Raakte iemand je lichaam aan op een seksuele manier, waarbij je je niet goed voelde?	1,8	7,8	2,0	1,7
Kuste iemand je, terwijl je dat niet fijn vond?	1,4	5,8	3,5	1,9
Raakte iemand jouw geslachtsdelen of borsten aan, terwijl je dit niet fijn vond?	0,8	3,2	1,5	1,1
Deed iemand je zijn/haar geslachtsdelen of borsten aanraken, terwijl je dit niet fijn vond?	0,8	2,5	1,5	0,6
Had je met iemand seks, terwijl je dit niet fijn vond?	0,4	1,4	0,0	0,4

Een laatste bevinding is dat de geweldsvormen sterk met elkaar samenhangen en vaak overlappen binnen eenzelfde context. Als kinderen en jongeren bijvoorbeeld binnen de school met fysiek en verbaal geweld geconfronteerd worden, is de kans groot dat ook emotionele vormen voorkomen. Ook binnen het gezin komen verschillende vormen van geweld voor (Verdonck, 2019). Een kind dat blootgesteld wordt aan volwassen gezinsgeweld, heeft een veel grotere kans op het meemaken

van nog andere vormen van kindermishandeling. Respectievelijk 62,4% en 52,7% van de minderjarigen die thuis getuige zijn van geweld zijn ook slachtoffer van fysiek geweld en verwaarlozing.

2. ETHISCHE ONDERZOEKSHOUDING BIJ EEN GEVOELIG ONDERWERP

Geweld op kinderen en jongeren is een zeer beladen en ethisch gevoelig thema. Een kritische analyse over ethiek, zowel wat betreft de methodologie als met betrekking tot de praktische organisatie van het onderzoek, is een must. Ethische kwesties moeten daarom niet alleen bij de aanvang van het onderzoek overwogen worden, maar zijn gedurende het onderzoek pertinente aandachtspunten. Dit vraagt om een reflexieve houding van de onderzoeker doorheen het volledige onderzoeksproces.

2.1. SAMENWERKENDE PARTICIPATIE... OOK IN KWANTITATIEF ONDERZOEK

2.1.1. HOE GEEF JE MINDERJARGEN EEN STEM?

Artikel 12 van het Kinderrechtenverdrag waarborgt het recht op participatie van kinderen en jongeren. Artikel 134 van de *General Comment nr. 12* biedt onderzoekers de meest concrete handvatten (Dedding & Moonen, 2013). Deze stelt dat alle processen waarin kinderen en jongeren worden gehoord of deelnemen, de volgende kenmerken zouden moeten bezitten: transparant, informatief, vrijwillig, respectvol, relevant, kindvriendelijk, inclusief, ondersteunend door scholing voor de begeleiders en voor kinderen en jongeren, veilig en met aandacht voor risico's, met rekenschap afgelegd nadien. Participatie is een recht, maar hoe vullen we dat begrip in als minderjarigen subjecten zijn van onderzoek?

Participatie is een containerbegrip en kan op een continuüm geplaatst worden gaande van louter deelnemen aan of aanwezig zijn in onderzoek (passief) tot het daadwerkelijk betrekken van de gezichtspunten van kinderen en jongeren zodat ze invloed hebben op de besluitvorming (actief). Vanuit verschillende participatiemodellen voor kinderen en jongeren (o.a. Hart, 1992; Herbots & Put, 2015) wordt naar maximale input gestreefd. Kinderen en jongeren kunnen op alle niveaus een waardevolle inbreng hebben – en dit in de verschillende onderzoeksfasen – aangepast aan hun mogelijkheden. Het inschatten en afstemmen van de mogelijkheden van kinderen is echter geen sinecure. De positie die men inneemt hangt deels af van de visie die men ten aanzien van kinderen en jongeren heeft. Het uitgangspunt is om kinderen en jongeren in onderzoek te benaderen als *agents*, die – net als vele volwassenen – een vorm van keuzevrijheid en verantwoordelijkheid bezitten (Tisdall, 2015). In ons onderzoek werden minderjarigen bejegend als sociale actoren met een eigen specifiek vermogen om hun wereld te begrijpen en te verklaren, en werden zij als volwaardige stakeholders en betekenisverleners zo veel mogelijk betrokken gedurende het onderzoeksproces.

2.1.2. PRETEST BIJ KINDEREN EN JONGEREN

Geweld is een complex onderzoeksthema. In het hier beschreven onderzoek geldt dit zowel voor wat betreft het opstellen en afnemen van vragenlijsten, als het uitvoeren van de verschillende stappen tijdens de testfase (zie ook Lauwers & Van de Walle, 2010). Het invullen van een vragenlijst over geweld kan namelijk belastend zijn voor kinderen en jongeren. Spanningen en emoties kunnen naar boven komen, zeker voor kinderen en jongeren die te maken krijgen (of kregen) met geweld of misbruik. Een vragenlijst voor kinderen en jongeren ontwikkelen of aanpassen vereist maximale betrokkenheid. Bij de voorbereiding van de vragenlijsten werd er grondig nagedacht over hoe we de beste garantie op ondersteuning konden realiseren voor de deelnemende kinderen en jongeren. Kan het kind of jongere de opdracht uitvoeren, de juiste reacties geven, de vragen en antwoordopties begrijpen? Is de vraag te indringend of te direct? Sluit de vragenlijst aan bij hun leefwereld? Met behulp van interviews werd achterhaald of de vragen aan de taal, de woordenschat en de uitdrukkingen van kinderen en jongeren voldoen. Om te sterke emoties te vermijden werd er niet gevraagd naar persoonlijke ervaringen, maar stond de inhoud van de vragenlijst centraal (Lauwers & Van de Walle, 2010). Er gebeurde ook een technische pretest met als doel het nagaan van de gebruiksvriendelijkheid en vormgeving van de online vragenlijsten. De online vragenlijsten werden in het bijzijn van de onderzoeker zowel blind als participierend getest door kinderen en jongeren. Alle antwoorden werden anoniem en vertrouwelijk verwerkt en op geen enkele manier individueel (her)kenbaar gemaakt of teruggekoppeld naar de school of derden.

2.2. WAT IS ETHISCHE BORGING IN EEN ONDERZOEK BIJ KINDEREN EN JONGEREN?

Dat alle rechten van de kinderen en jongeren maximaal worden gegarandeerd, de juiste begeleiding wordt voorzien om te reflecteren over een gevoelig onderzoekstopic, er optimale nazorg wordt geboden, etc. zijn allemaal noodzakelijke voorwaarden die vervuld moeten zijn. Ethische borging van een aantal basisprincipes is expliciet aanwezig tijdens het onderzoeksproces. Opdat het welzijn van kinderen en jongeren wordt verzekerd, moet de onderzoeker niet enkel aandacht hebben voor de mening en de visie van kinderen en jongeren tijdens de ontwikkeling van de vragenlijst, men moet constant alert zijn en indien nodig de juiste voorzorgsmaatregelen nemen. De onderzoeker heeft dus zijn ethische lens voortdurend geactiveerd.

2.2.1. ETHISCHE BASISPRINCIPES

Ethisch onderzoek wordt vaak gereduceerd tot het indienen en goedkeuren van een dossier bij de bevoegde ethische commissie, die nagaat of alle voorwaarden op het vlak van ethische en methodologische componenten zijn voorzien in het onderzoek⁴. Richtlijnen helpen in zekere mate potentiële ethische dilemma's te bepalen, maar ethisch onderzoek is niet hiertoe beperkt. In de praktijk werden we geconfronteerd met een aantal situaties die ons deden nadenken over de ethiek van het 'doen' van onderzoek met kinderen en jongeren, die ethische codes en commissies overstij-

⁴ In het kader van dit onderzoek werd een dossier ingediend bij de Sociaal-Maatschappelijke Ethische Commissie (SMEC) van de KU Leuven. Op 22 maart 2017 werd de goedkeuring ontvangen.

gen. “*In doing research, research ethics is an ‘ongoing process of questioning, acting and reflecting’, rather than a set of straightforward general rules of conduct*” (Powell *et al.*, 2012: 9; Pleysier *et al.*, 2019). Richtlijnen en procedures moeten dus ruimte laten voor keuzes van de onderzoeker in reactie op specifieke situaties (Morrow & Richards, 1996).

In onderzoek met kinderen en jongeren staat zowel het recht op bescherming als het recht op participatie centraal. Volgens Morrow en Richards (1996) is de ongelijkheid in macht en status tussen kinderen en volwassenen de grootste ethische uitdaging. Minderjarigen beschikken over minder macht en zijn meer kwetsbaar, zeker in onderzoek naar gevoelige onderwerpen. Het is aan de onderzoeker om aandacht te hebben voor de mogelijke negatieve consequenties van deelname door kinderen en jongeren, maar tegelijkertijd te waken over de participatierechten van kinderen. De druk als gevolg van de aandacht op, in dit geval, geweld kan hen op verschillende manieren schaden, en daarom is het van belang bij aanvang van het onderzoek de mogelijke risico’s in te schatten (Lauwers, 2013). Geïnformeerde toestemming, privacy en vertrouwelijkheid, en het creëren van veiligheid, waren dan ook de basisuitgangspunten.

2.2.2. GEÏNFORMEERDE TOESTEMMING: SCHOLEN, LEERKRACHTEN EN OUDERS ALS ‘TOEGANGSPOORTEN’

Geïnformeerde toestemming van kinderen en jongeren is een eerste basisprincipe. In scholenonderzoek worden onderzoekers geconfronteerd met een aantal bijkomende *gatekeepers* zoals de school, de leerkrachten en de ouders. *Gatekeepers* zijn volwassenen die toegang verlenen tot kinderen en jongeren, en bijgevolg overtuigd moeten worden van het belang van het onderzoek en de mate waarin de veiligheid gegarandeerd wordt (Hood *et al.*, 1996). De garantie dat kinderen en jongeren opgenomen werden in de steekproef was afhankelijk van de instemming van de school, de bereidheid van leerkrachten, de instemming van de ouders (of wettelijk vertegenwoordigers) en uiteraard de instemming van het kind of de jongere zelf. We kunnen dus spreken van een ‘trechter’ met verschillende lagen of *gatekeepers* die bepalend zijn voor de participatie van kinderen en jongeren in onderzoek.

Scholen waren onze eerste toegangspoort om het onderzoek uit te voeren. Een bevraging in scholen is een gemakkelijke manier om een groot aantal kinderen en jongeren te bereiken. In ons onderzoek waren er verhoudingsgewijs minder scholen uit grootsteden bereid om deel te nemen, omwille van organisatorische redenen en het feit dat deze scholen veel vragen voor deelname aan onderzoek ontvangen. Hierdoor werd bij aanvang al een grote groep kinderen en jongeren – mogelijk een meer kwetsbare groep – uitgesloten voor deelname.

Aan de deelnemende scholen werd gevraagd om ongeveer één week voor de afname van de vragenlijst de leerlingen klassikaal te laten inlichten over het onderzoek door middel van een informatiebrief en een mondelinge toelichting. Deze informatieoverdracht werd toevertrouwd aan de *good will* van leerkrachten, die fungeerden als tweede toegangspoort (Pleysier *et al.*, 2019). Hoe kunnen we verzekeren dat leerkrachten effectief de informatie aan leerlingen meedelen? Alternatieven voor een informatiebrief kunnen overwogen worden, zoals een filmpje dat scholen en leer-

krachten wellicht gemakkelijker beschikbaar kunnen stellen aan leerlingen. Een filmpje op maat van kinderen en jongeren laat bovendien toe dat onderzoekers ‘een gezicht’ krijgen dat vervolgens het vertrouwen bij kinderen en jongeren verhoogt. Werken met digitale tools sluit bovendien ook meer aan bij de leefwereld van kinderen en jongeren. Bij aanvang van de bevraging vingen de onderzoekers signalen op dat sommige klasgroepen niet op voorhand werden geïnformeerd, wat maakt dat ze op het moment van de bevraging moesten beslissen en zij niet voldoende tijd kregen om hun deelname te overdenken. Voor deze kinderen en jongeren spelen externe factoren zoals groepsdruk vanuit de klas, maar ook druk van de leerkracht en wellicht ook van de onderzoekers ongetwijfeld mee. Hoe verzeker je dat kinderen en jongeren vrijwillig deelnemen en niet onder druk staan van klasgenoten en volwassenen zoals leerkrachten en onderzoekers? We kunnen nooit met zekerheid weten of kinderen en jongeren volledig vrijwillig en zonder druk toestemmen (Lauwers, 2013), maar aandachtig zijn voor deze valkuilen en de invloed van *gatekeepers* zou alleszins een noodzakelijkheid moeten zijn.

Ouders zijn een derde toegangspoort tot participatie van hun kind in onderzoek. De toestemming van ouders werd gevraagd via een passieve *informed consent*, wat wil zeggen dat ouders geïnformeerd werden over het onderzoek en hen de mogelijkheid werd gegeven de deelname van hun kind actief te weigeren via een formulier. Omwille van de anonimiteit en gevoeligheid, was deze optie wenselijk. Door het gebruik van een actieve toestemming bij de ouders zou mogelijk een onnodige perceptie van verzwarende aard over het onderzoek en een bezorgdheid kunnen ontstaan. Helweg-Larsen en Bøving-Larsen (2003) concluderen dat passieve toestemming van ouders voldoet aan de ethische vereisten indien voorzien is in een uitgebreid zorg- en ondersteuningsaanbod voor leerlingen, hun ouders en leerkrachten (zie verder). Ouders zijn voor kinderen en jongeren belangrijke zorgfiguren die hen kunnen ondersteunen in hun beslissing tot deelname aan onderzoek, maar tegelijkertijd kunnen ze de participatierechten van hun kind hierdoor inperken. Er waren namelijk kinderen en jongeren die de vragenlijst wel wilden invullen, maar door hun volwassen *gatekeepers* werden tegengehouden. Mogelijk heerste er een bezorgdheid dat deelname een negatief effect op het kind zou hebben, of willen ouders juist vermijden dat het geweld in de thuissituatie ‘aan het licht komt’ (Cashmore, 2006). Het wordt dus complex wanneer de machtsongelijkheid tussen kinderen en ouders beslissend wordt. Pleysier *et al.* (2019) stellen zich terecht de vraag of een weigering van ouders de participatierechten van hun kind niet tenietdoet. Bovendien werden de toestemmingsformulieren enkel aangeboden in het Nederlands waardoor misverstanden niet te vermijden zijn. Zou het aanbieden van anderstalige brieven dit dilemma oplossen? Hoe kunnen we verzekeren dat kinderen en jongeren hun ouders die niet Nederlands spreken op de hoogte brengen?

Om een geïnformeerde toestemming te kunnen geven, moeten kinderen, jongeren en ouders begrijpen wat er precies van hen verwacht wordt. In ons onderzoek werd de toestemming van kinderen en jongeren actief gevraagd, door het ondertekenen van een formulier op het moment van de bevraging. De doelstelling van het onderzoek, de procedure en hun rechten (vertrouwelijkheid, anonimiteit, recht op stoppen) werden hierin vermeld. Deze informatie werd ook mondeling verstrekt door de onderzoeker. Tijdens de afname kan taal ook een mogelijke barrière zijn voor kinde-

ren en jongeren om maximaal deel te nemen aan het onderzoek. De vragenlijst was enkel in het Nederlands beschikbaar waardoor leerlingen die het Nederlands onvoldoende of niet machtig zijn, niet konden deelnemen dat vervolgens hun rechten op participatie inperkt. Vervolgens gebeurde het invullen van de vragenlijst klassikaal, wat het risico op stigmatisering van kinderen en jongeren in de klas die uitgesloten werden aan deelname, verhoogt: zij werden uit de klasgroep gehaald, kregen op het moment van de bevraging een andere taak toegewezen, of moesten zich in stilte bezighouden (zie ook Pleysier *et al.*, 2019).

Geïnformeerde toestemming is vrijwillig en kan altijd, ook na initiële goedkeuring, worden herzien. Als onderzoeker moet je blijven benadrukken dat de deelname aan het onderzoek vrijwillig is en dat deelnemers het recht hebben om zich in elke fase terug te trekken uit de studie. Om ‘voortdurende’ toestemming te waarborgen, werden kinderen en jongeren voor en na het invullen van de vragenlijst er aan herinnerd dat zij zonder gevolgen hun medewerking kunnen stopzetten. Daarnaast werd er een tweede passieve toestemming bezorgd aan de ouders die hen de mogelijkheid gaf om de antwoorden van hun kind alsnog te laten verwijderen, waardoor deelname van hun kind opgeschort werd. In ons onderzoek heeft geen van de ouders van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. Ondanks het feit dat op deze manier het recht om te allen tijde te stoppen werd vergroot, kunnen we ons de vraag stellen of de participatierechten van het kind hierdoor worden geschonden indien ouders zich terugtrekken uit het onderzoek.

2.2.3. PRIVACY EN VERTROUWELIJKHEID

Tijdens het bevragen van gevoelige informatie is het noodzakelijk om de privacy van de leerling te respecteren en de discretie van het onderzoek te benadrukken. Privacy en vertrouwelijkheid vormen een volgend basisprincipe en is pertinent als er een groot machtsverschil bestaat tussen de respondent en de onderzoeker aan de ene kant, en de respondent en de school aan de andere kant. Bovendien kan de aanwezigheid van een leerkracht tijdens de bevraging de sfeer en de uitkomst beïnvloeden. Aan de aanwezige leerkrachten werd gevraagd om zich afzijdig te houden tijdens het verloop van de afname, eveneens omwille van het recht op privacy van de leerling. De onderzoekers hielden eveneens een gepaste afstand om de privacy van de leerling te respecteren. Voor leerlingen uit het buso werd extra ondersteuning voorzien door de aanwezigheid van de zorgleerkracht. Als vertrouwensfiguur was hun aanwezigheid voor deze kinderen en jongeren op een manier wel geruststellend.

2.2.4. VOOR- EN NAZORGMODULE VOOR KINDEREN EN JONGEREN, HUN OUDERS EN LEERKRACHTEN

Veiligheid is een derde basisprincipe. De gevoeligheid van het onderzoek vereist de garantie van een veilige context met een ondersteuningsaanbod voor leerlingen, hun ouders en leerkrachten.

Een voor- en nazorgmodule werd uitgewerkt voor leerlingen en hun ouders. In elke vorm van *informed consent* en schriftelijk contact met de scholen werden de contactgegevens van Awel, Teleonthaal en hulplijn 1712 kenbaar gemaakt. Naast informa-

tie over het doel en het verloop van het onderzoek bood een brochure voor leerlingen uitleg over de verschillende thema's van de vragenlijst zoals zelfbeeld, liefde en seksualiteit, grenzen stellen, (cyber)pesten en problemen thuis. Per thema werd een korte casus voorgesteld met een toelichting op maat van de leerling (Wat? Wat kan je doen? Wie kan je helpen?). De brochure bevatte ook een overzicht van hulpverleningsinstanties waar kinderen en jongeren terecht konden met vragen, angsten of meldingen van geweld. De informatiebrochure voor ouders beschreef naast de mogelijke invloed van het onderzoek ook richtlijnen voor het gepast reageren op vragen van hun kinderen. Een overzicht van hulpverleningsinstanties was eveneens opgenomen. In navolging van het onderzoek van het KRC (2011), werd een 'nog-vragen kaartje' ontwikkeld voor leerlingen. Hierop werden leerlingen bedankt voor hun deelname, vonden ze de links naar websites en werd hen een summier overzicht geboden van hulpverleningsinstanties en online hulpplatformen. Voor de *face-to-face* begeleiding binnen de school werd op het kaartje specifiek verwezen naar de persoon die de rol van zorgleerkracht/zorgcoördinator/leerlingbegeleider op zich neemt.

Ook aan de (zorg)leerkrachten werd een brochure ter ondersteuning bezorgd. Bijkomend werd een draaiboek ter beschikking gesteld dat hen toeliet een klasbespreking te doen na het invullen van de vragenlijst. Een klasgesprek biedt de mogelijkheid om te ventileren over hoe de leerlingen het invullen van de vragenlijsten hebben ervaren en hun gevoelens en gedachten omtrent de bevraagde thema's te uiten. Tot slot werd een uitgebreid en op maat gemaakt educatief aanbod uitgewerkt voor scholen rond de thema's (cyber)pesten en (online) weerbaarheid onder de vorm van een *roadmap*. De *roadmap* is een instrument om leerkrachten en scholen te allen tijde bewust te maken van de problematiek (cyber)pesten en bevat concrete *tips en tricks* om hiermee aan de slag te gaan⁵.

3. CONCLUSIE

De doelstelling van het onderzoek was inzicht verwerven in de mate waarin kinderen en jongeren als slachtoffer met geweld in hun directe omgeving in aanraking komen. Hiertoe werd een gestandaardiseerde vragenlijst afgenomen in scholen bij een representatieve steekproef van 1713 kinderen en jongeren. Dit artikel lichtte de belangrijkste resultaten, de methodologische en ethische kwesties, waarmee dergelijk onderzoek gepaard gaat, toe en lijstte belangrijke condities op voor onderzoek naar gevoelige topics bij kinderen en jongeren.

De prevalentiecijfers liggen hoog. Zowel thuis, op school als in de vrije tijd komt geweld voor. De meeste kinderen en jongeren komen één tot twee keer in aanraking met geweld, een minderheid ervaart herhaald slachtofferschap. Ruzies, conflicten en uitingen van geweld maken deel uit van het (samen)leven, maar geweld vormt een ernstige bedreiging voor de gezondheid en de ontwikkeling wanneer kinderen en jongeren herhaaldelijk hiermee worden geconfronteerd. De samenhang tussen de verschillende geweldsvormen binnen eenzelfde context maakt een geïntegreerde

⁵ De roadmap Cyberpesten is beschikbaar op Grenslijn via <https://www.kennisplein.be/sites/integriteit/Pages/Roadmap%20cyberpesten.aspx>.

aanpak noodzakelijk. De rol van een netwerk, over beleidsdomeinen heen, is cruciaal. Dit betekent dat er sensibilisering nodig is over de verschillende verschijningsvormen, de dynamieken en de gevolgen over contexten heen. Daarnaast is er nood aan duidelijke informatie en toegankelijkheid van de mogelijke hulpkanalen in de verschillende contexten, waarin het geweld zich afspeelt. De verdere afstemming en integratie van alle bestaande waardevolle initiatieven moet dit, samen met de stem van kinderen en jongeren, kunnen waarmaken.

Participatief onderzoek daadwerkelijk vormgeven moet je telkens uitdagen, zeker bij onderzoek naar een gevoelig topic zoals geweld. Participatie van kinderen en jongeren aan onderzoek moet een garantie zijn. Een aantal kernelementen zijn transparantie, informatie, vrijwilligheid en de beschikbaarheid van de nodige zorgmaatregelen. Impliciet worden deze stappen meegenomen in onderzoek, maar het is essentieel dit grondig te (blijven) expliciteren in alle onderzoek waarin kinderen of jongeren worden bevraagd. Het juridisch kader en de algemene richtlijnen van het Kinderrechtenverdrag bieden namelijk geen garantie voor het voeren van ethisch onderzoek bij kinderen en jongeren. In ons onderzoek hebben we zowel vanuit juridische als gedragswetenschappelijke invalshoek de nodige reflecties gemaakt bij elke stap die we zetten, afgestemd met de visie en de mening van kinderen en jongeren als betrokken doelgroep. We hopen met deze bijdrage een pleidooi te voeden naar een reflectief en onderbouwd kader waarbinnen onderzoek naar gevoelige topics kan gebeuren.

REFERENTIES

- Adriaenssens, P., Eggermont, E., Lampo, A., Lenaerts, M., Marneffe, C., & Michiels, M. (1990). *Kindermishandeling en -verwaarlozing in Vlaanderen. De ervaringen van de vertrouwenscentra van Antwerpen*. Brussel en Leuven. Leuven-Amersfoort: Acco.
- Dedding, C., & Moonen, X. (2013). Kinderen en onderzoek: gaat dat samen? In C. Dedding, K. Jurrius, X. Moonen & L. Rutjes (Red.), *Kinderen en jongeren actief in wetenschappelijk onderzoek. Ethiek, methoden en resultaten van onderzoek met en door jeugd* (pp. 11-32). Houten: LanooCampus.
- Del Rey, C., Casas, J.A., Ortega-Ruiz, R., Schultze-Krumbholz, A., Scheithauer, H.,... Plichta, P. (2015). Structural validation and cross-cultural robustness of the European Cyberbullying Intervention Project Questionnaire. *Computers in Human Behavior*, 50(C), 141-147.
- Erreygers, S., Vandebosch, H., Vranjes, I., Baillien, E., & De Witte, H. (2016). Nice or naughty? The role of emotions and digital media use in explaining adolescents' online pro-social and antisocial behavior. *Media Psychology*, 20(3), 374-400.
- Hart, R.A. (2002). *Children's participation: From tokenism to citizenship*. Florence: International Child Development Centre: UNICEF.
- Hood, S., Kelley, P., & Mayall, B. (1996). Children as research subjects: a risky enterprise. *Children and Society*, 10, 117-128.
- Herbots, K., & Put, J. (2015). The participation disc. A concept analysis of (a) child ('s right to) participation. *International Journal of Children's Rights*, 23(1), 154-188.
- KRC (2011). *Geweld, gemeld en geteld. Aanbevelingen in de aanpak van geweld tegen kinderen en jongeren*. Brussel: Kinderrechtencommissariaat.

- Lauwers, H. (2013). Ethische overwegingen. In C. Dedding, K. Jurrius, X. Moonen & L. Rutjes (Red.), *Kinderen en jongeren actief in wetenschappelijk onderzoek. Ethiek, methoden en resultaten van onderzoek met en door jeugd* (pp. 40-59). Houten: LannooCampus.
- Lauwers, H. & Van de Walle, S. (2010). *Nooit, Soms, Dikwijls ... of hoe de complexiteit van kindermishandeling en -verwaarlozing vatten in een vragenlijst*. Rapport van het kwalitatief onderzoek voor de opmaak van een vragenlijst voor kinderen en jongeren tussen 10 en 18 jaar in Vlaanderen om de incidentie en prevalentie van kindermishandeling en -verwaarlozing te meten, in opdracht van het Kinderrechtencommissariaat. Meise: Kind&Samenleving.
- Morrow, V., & Richards, M. (1996). The ethics of social research with children: An overview. *Children & Society*, 10(2), 90-105.
- Pleysier, P., Herbots, K., Kennan, D., & Lloyd, K. (28 maart 2019). *Ethical issues in research with children and young people*. Geraadpleegd via <https://participationforprotection.wordpress.com/>.
- Powell, M.A., Fitzgerald, R., Taylor, N.J., & Graham, A. (2012, March). *International literature review: Ethical issues in undertaking research with children and young people* (Literature review for the Childwatch International Research Network). Lismore: Southern Cross University, Centre for Children and Young People / Dunedin: University of Otago, Centre for Research on Children and Families.
- Tisdall, E.K.M (2015). Children and young people's participation. In W. Vandehole, E. Desmet, D. Reynaert & S. Lembrechts (Eds.), *Routledge International Handbook of Children's Rights Studies* (pp. 185-200). New York: Routledge.
- Van Haeken, S., Verdonck, E., & Groenen, A. (2018). *Geweld, gemeten en geteld: scholenonderzoek 2018. Aanbevelingen in de aanpak van geweld tegen kinderen en jongeren*. Diepenbeek: UC Leuven-Limburg.
- Verdonck, E. (2019). Blootstelling aan geweld binnen het gezin. Bevindingen uit een scholenonderzoek naar slachtofferschap van geweld bij kinderen en jongeren in Vlaanderen. *Welwijs*, 30(3), 19-24.